

Հակոբ ՄՈՒՐԱԴՅԱՆ

ՇՈՐԱԳՅԱԼԻ ԳԱՎԱՌԱԿԻ (ԱՐԵՎՍՏՅԱՆ ՇԻՐԱԿ)

ՎԱՐՉԱԺՈՂՈՎՐԴԱԳՐԱԿԱՆ ՆԿԱՐԱԳԻՐԸ 1830-1877 ԹԹ.¹ *

Մեծ Հայքի Այրարատ աշխարհի (նահանգ) ութերորդ գավառ Շիրակը, որն Ալուրյան գետով բաժանվում է երկու մասի, 16-րդ դարի սկզբներին նվաճվեց Մեֆյան Պարսկաստանի և Օսմանյան կայսրության կողմից: Գավառի Արևելյան հատվածը, թոթափելով պարսկական լուծը, 19-րդ դարասկզբին անցավ ռուսական տիրապետության տակ:

Եթե Արևելյան Շիրակի ճակատագիրը հետագայում նպաստավոր կերպով դասավորվեց, ապա առավել մեծ հատված Արևմտյանինը՝ միանգամայն այլ, շարունակելով մնալ թուրքական տիրապետության տակ, նրան փորձություններով լի ժամանակաշրջան բաժին հասավ, որն իր բացասական կնիքը թողեց նաև գավառակի էթնոժողովրդագրական պատկերի վրա:

Մինչև 19-րդ դարի առաջին երեսնամյակն Արևմտյան Շիրակը կամ Շորագյալը (Շիրակավան, Շորագյալ, Շորեգեր, Շորեգիլ, Շորէկէլ) մտնում էր Կարսի էյալեթի (նահանգ) մեջ՝ իբրև առանձին սանջակ (գավառ): Սակայն, 1834 թ. օսմանյան իշխանությունների իրագործած հերթական վարչական վերաձևման արդյունքում Կարսի էյալեթը կորցրեց իր նախկին կարգավիճակն ու որպես սանջակ մտավ Էրզրումի էյալեթի մեջ: Այդ պահից սկսած Շորագյալը վերածվեց կազայի (գավառակ), կայմակամի նստավայրը դարձավ Հաջի-Վալի գյուղը:

Շորագյալի մասին գրած բոլոր հեղինակները միաբերան վկայում են գավառի՝ տարածքի ընդարձակության համեմատ, գյուղերի ու բնակչության սակավաթիվ լինելու, ինչպես նաև նոսր բնակեցված լինելու փաստը:

19-րդ դարի առաջին հինգ տասնամյակների ընթացքում գավառը երեք անգամ գրավվեց ռուսական զորքերի կողմից, սակայն քաղաքական ինչ-ինչ խարդավանքների արդյունքում կրկին վերադարձվեց Օսմանյան կայսրությանը: Այս ընթացքում՝ այլևս չհամակերպվելով օսմանյան տիրապետության հետ, բազմահազար հայեր տեղափոխվեցին ռուսական տիրույթներ: Հեռացած հայերի փոխարեն գավառը լցվեց Բորչալուից, Ղազախից ու մասամբ էլ Պարսկաստանից գաղթած

¹ Շորագյալի գավառի 16-րդ դարից մինչև 1830 թ. վարչական բաժանումների, բնակավայրերի տեղագրության, ժողովրդագրական նկարագրի ու տեղաշարժերի մասին տե՛ս Մուրադյան Հ., Կարսի նահանգի վարչաժողովրդագրական նկարագիրը 19-րդ դարի առաջին երեսնամյակին, Եր., 2006: Ընդգծենք, որ ուսումնասիրության համաձայն գավառը բացառապես հայաբնակ էր: 1829-1831թթ. միայն Կարսի նահանգից (հիմնականում Շորագյալի գավառից) Փամբակ-Շորագյալի ուղեմասի Շորագյալի տեղամասի բնակեցված գյուղերի ցանկերը տե՛ս Ալեքսանդրապոլի գավառը վիճակագրական նյութերում (XIXդ.-XXդ. սկիզբ). փաստաթղթերի ժողովածու, աշխատասիրությամբ՝ Ա. Հայրապետյանի, Եր., 2011, էջ 27-30:

* Հոդվածն իբրև զեկուցում ներկայացվել է Գյումրիում 2016թ. սեպտեմբերի 24-25-ին կայացած «Շիրակի պատմամշակութային ժառանգությունը. հայագիտության արդի հիմնահարցեր» միջազգային 9-րդ գիտաժողովում:

կարափափախներով², իսկ 19-րդ դարի 50-ական թվականների վերջերից սկսած նաև կաբարդիներով և օսերով³:

Օսմանյան իշխանությունները ռուս-թուրքական հերթական պատերազմից հետո ձգտում էին էլ ավելի հզորացնել ինչպես սահմանային կարևոր ամրությունները, այնպես էլ այդ գոտու մահմեդականներին, փոխարենը՝ թուլացնել իրենց համար անվտանգ ելքի քրիստոնեական տարրը: Ի դեպ, բնակչության տեղաշարժը ձեռնառու էր երկուստեք: Դրանով թե՛ Օսմանյան և թե՛ ռուսական իշխանություններն առավել անվտանգ էին դարձնում իրենց սահմանամերձ շրջանները: Այս իրավիճակը շարունակվեց մինչև 19-րդ դ. կեսերը: Ռուսական իշխանությունները, ի տարբերություն ռուս-թուրքական նախորդ պատերազմների, 1853-1856թթ. Ղրիմի պատերազմի ընթացքում և հետո ավելի զգուշավոր էին հայ բնակչության տեղաշարժերի նկատմամբ՝ «... միայն թույլատրվեն և ոչ խրախուսվեն»⁴:

Խնդրո առարկա ժամանակաշրջանի՝ մինչև 1877-1878 թթ. ռուս-թուրքական պատերազմն ու ռուսական տիրապետության հաստատումը, Շորագյալի գավառակի վարչաժողովրդագրական նկարագրի մասին ուշագրավ, ինչու չէ նաև բառացիկ տեղեկությունների կարելի է հանդիպել Ներսես վարդապետ Սարգսյանի⁵, Պողոս վարդապետ Պետրոսյանի⁶ և Երեմիա եպիսկոպոս Տեկանցի⁷ աշխատություններում: Դրանք ուղեգրական բնույթի ուսումնասիրություններ են, խիստ արժանահավատ, որովհետև հեղինակներն անձամբ են շրջագայել գավառի տարածքում, սակայն էթնիկ առումով գավառակի ամբողջական նկարագիրը չեն ներկայացնում: Օրինակ, Ներսես Սարգսյանը, որը ճանապարհորդել է 1843-1853թթ., աշխատությունում Շորագյալի գավառակում հիշատակում է 63 գյուղ, սակայն իր կազմած ձեռագիր քարտեզում նշում է միայն 62-ը: Դրանցից նկարա-

² Տե՛ս Կելմիցկիյ Ս., *Карсская область: Военно-статистический и географический обзор*, I изд., ч. 2, Тифлис, 1893, с. 34-35.

³ Հյուսիսկովկասյան մահմեդական լեռնականների՝ չերքեզների դեպի Արևմտյան Հայաստան և Օսմանյան կայսրության այլ տարածքներ բնակեցման մասին տե՛ս Ավաքյան Ա., *Черкесский фактор в Османской империи и Турции (вторая половина XIX-первая четверть XX в.)*, Ер., 2001.

⁴ *Акты, собранные Кавказской археографической комиссией*, т. XI, Тифлис, 1888, док. 307, с. 313-315. Մուրադյան Հ., *Ժողովրդագրական տեղաշարժերը Կարսի նահանգում XVI-XIX դ. առաջին կեսին, Հայոց պատմության հարցեր (գիտական հոդվածների ժողովածու)*, 5, 2005, էջ 71-74: Շորագյալի գավառակի տարրեր գյուղերից 13 ընտանիքների (հայ առաքելականներ, 129 հոգի՝ 68 արական, 61 իգական) կողմից Ալեքսանդրապոլի գավառում 1860 թ. Հիմնադրվում է Ղզըլքիլիսա գյուղը (տե՛ս Ալեքսանդրապոլի գավառը վիճակագրական նյութերում (XIX դ.-XX դ. սկիզբ). Փաստաթղթերի ժողովածու, աշխատասիրությամբ՝ Ա.Ս. Հայրապետյանի, Եր., 2011, էջ 85):

⁵ Տե՛ս Սարգսեան Ն., *Տեղագրութիւնք ի Փոքր և ի Մեծ Հայս, Վենետիկ, 1864, էջ 105-216:*

⁶ Տե՛ս Տեղագրութիւն Շիրակայ, աշխատասիրեալ ի Պողոս Վարդապետե Պետրոսեան, «Արարատ», Վարդաշապատ, 1872, թիւ Ա, էջ 20-25, թիւ Բ, էջ 54-57, թիւ Գ, էջ 100-105, թիւ Ե, էջ 181-185, թիւ Զ, էջ 238-245, թիւ Է, էջ 273-283, թիւ Ը, էջ 347-351 (այսուհետև՝ *Տեղագրութիւն Շիրակայ* ...):

⁷ Տե՛ս Երեմիա Տեկանց, *Ճանապարհորդություն Բարձր Հայք և Վասպուրական (1872-1873 թթ.)*, պատր. և ծանոթագր.՝ Հ.Ս. Պողոսյան, պատ. խմբ.՝ Ա.Ս. Համբարյան, Եր., 1991 (այսուհետև՝ *Երեմիա Տեկանց, Ճանապարհորդություն* ...):

գրելով 22 բնակավայր՝ թեմային առնչվող տեղեկություններ է հաղորդում միայն 12-ի մասին, որոնցից 4-ը թուրքաբնակ էին, 2-ը՝ պարսկաբնակ, 1-ի դեպքում ուղղակի նշված է 10 տուն, իսկ 5-ն էլ անբնակ: Ընդ որում, շրջանի սակավաբնակության մասին խոսում է նաև Կիրակոս Ս. Ղազանձյանը: 1868 թ. հոկտեմբերին կատարած իր շրջագայության մասին նա գրում է. «...անցանք բոլոր դաշտն Շիրակայ շատ տեղեր ամայի և անբնակ»⁸: Տեղի հայերը ճամփորդություն կատարելն այնքան վտանգավոր են համարել, որ խորհուրդ են տվել անձանթ ճանապարհորդին վերադառնալ Կարս:

Պողոս վարդապետ Պետրոսյանը, որը Շորագյալ է այցելել 1870-ական թվականների սկզբներին՝ գավառակը բաժանում է երեք մասերի՝ Երազգավորս գավառակ, Շիրակի Անի և Արևմտյան Շիրակ: Այդ մասին նա գրում է. «Մեք այլուստ չունեյով զբաժանումն, և գտեղագրութիւն և գոյիս Շիրակայ աւանդեալ, ըստ մտաց և ըստ կամի ի շրջագայութեան անդ մերում որոշեցաք, և այսպէս ի գիր առաք, թողով միանգամայն և ի քննութիւն հնագիտաց»⁹: Պողոս վարդապետի տվյալների համաձայն՝ ամբողջ գավառակում կար 78 գյուղ, որից 20-ը՝ հայաբնակ, 39-ը՝ թուրքաբնակ, 9-ը՝ խառը, 9-ը՝ ավերակ և 1-ի մասին ոչինչ նշված չէ¹⁰: Ընդ որում, գյուղերի էթնիկ նկարագիրը ներկայացնելիս նա նս պարտադիր անդրադառնում է վանքերի ու եկեղեցիների առկայությանը: Մահմեդականներով բնակեցված գյուղում քրիստոնեական հուշարձանների՝ վանքերի, եկեղեցիների կամ մատուռների գոյության իրողությամբ փաստարկվում է գյուղի՝ նախկինում քրիստոնեական, տվյալ դեպքում հայկական լինելու հանգամանքը:

Շորագյալի 78 գյուղերից 27-ը գտնվում էր Երազգավորսի գավառակում: Մրանցից միայն 5-ն էր հայաբնակ: Մնացած 22 գյուղերից 17-ը թուրքաբնակ էր, 3-ը՝ խառը ազգաբնակչությամբ (հայ և թուրք), 1-ը՝ ավերակ, իսկ մեկի մասին էլ տեղեկություններ չկան¹¹:

«Գիւղորայք Շիրակայ Անույ» շրջանում նշում է 36 գյուղ, որից 8-ը՝ հայաբնակ, 16-ը՝ թուրքաբնակ, 5-ը՝ խառը, 7-ն էլ ավերակ¹²:

Վերջապէս «Գիւղորայք Արևմտեան Շիրակայ»-ում կար 15 գյուղ, որից 7-ը՝ հայաբնակ, 6-ը՝ թուրքաբնակ, 1-ը՝ խառը, 1-ն էլ ավերակ¹³:

Հոգևորականի հավաստմամբ Արևմտյան Շիրակում փաստացի տեր ու տիրականը վրանաշրջիկ քրդերի առաջնորդ Հուսեյն աղան էր, ում գործունեության պատճառով՝ «Հայք այսր բաժնի ձանձրացեալ էին, և ցրուեալ բազումք: ...

⁸ *Խառն նամակներ ուղեւորութեան, գրեաց Կիրակոս Ս. Ղազանձեան, Կ. Պոլիս, 1886, էջ 95:*

⁹ *Տեղագրութիւն Շիրակայ. . . , 1872, թիւ Ե, էջ 182:*

¹⁰ *Խարա-ջանթա և Կէշուտ թուրքաբնակ գյուղերը կրկնվել են: Առաջինը Երազգավորսի մասում էր՝ 11 և 22 թվահամարների տակ, իսկ երկրորդի դեպքում նշել է և՛ Երազգավորսի և՛ Շիրակի Անի գավառակներում, սակայն Կէշուտ անունով գյուղ կար միայն Երազգավորսի մասում, հետևաբար Շիրակի Անի գավառակում նշվածը չենք հաշվել:*

¹¹ *Տէ՛ս Տեղագրութիւն Շիրակայ. . . , 1872, թիւ Ե, էջ 185:*

¹² *Նույն տեղում, թիւ Է, էջ 273, 283:*

¹³ *Նույն տեղում, թիւ Ը, էջ 348-350:*

Այսպես այս բաժնի ժողովուրդը բազմօք ցրուեալ գոլով, նուագունք են ի սմա գիւղորայք և աւերակք բագումք, գորոց ասասցումք»¹⁴:

Վարդապետի ուշադրությունից չի վրիպում մեկ այլ կարևոր հանգամանք՝ տեղանվանավորությունը. «զի առաջին հայեցի անուանք գիւղօրէիցս մեծաւ մասամբ խանգարեալ, և իսպառ անհետ եղեալ: Զի ընդ ժամանակս ժամանակս յամայութեան երկրին ի Հայոց և ի Պարսկաբնակն լինելոյ, առաջինքն խափանեցան. և նոր ի նորոյ անուանք եղան, մանաւանդ ի բնակելոյ անդ մեծի ուրուք, և կամ գիւղատեառնն անուամբ նոր կոչումն եղեալ է:

Եւ ընդ այն զարմանամ, զի որք գաղթեցինն յԱրևելեան Շիրակ՝ ոչ որ ի գիւղականացն, և ոչ ի վերակացուացն հսկողութիւն եղև, կամ զհին անուանս գտանել, կամ հայեցի նոր անուն դնել: Այլ ըստ անուան աւերակացն վարել շատ համարեցան. ապշեալք ի գործ և ի վաստակ. և ոչ եռանդավառեալք ի նախանձ հայրենի ազգին»¹⁵:

Արևմտյան Հայաստանի վարչաժողովրդագրական նկարագրի մասին հատկապես ուշագրավ տեղեկություններ է պարունակում Երեմիա Տեկանցի աշխատությունը: Այն կազմվել է հեղինակի շրջագայությունների արդյունքներն ամփոփող զեկուցագրերից՝ ուղարկված Կ. Պոլսի Հայոց պատրիարքին և Ազգային վարչությանը, ինչպես նաև հեղինակի անմիջական տպավորություններից ու դիտարկումներից¹⁶: Այսպես, 1872 թ. հոկտեմբերին լինելով տեղում՝ Տեկանցը Շորագյալի գավառակում հիշատակում է 18 գյուղ, որոնցից 8-ը հայաբնակ էին, 2-ը՝ պարսկաբնակ, 2-ը՝ ավերակ, 1-ը՝ հայ և քուրդ խառը բնակչությամբ, 1-ն էլ միայն քրդաբնակ: Եվս 4 գյուղերի դեպքում տրվում է միայն տների թիվը և արձանագրվում եկեղեցու կամ վանքի գոյության փաստը:

Հայ բնակչության թվական աճի պակաս նա համարում է քրդական ցեղերից թափանցած բաշլղ սովորությունը (բառացի նշանակում է գլխագին), ըստ որի տղան պետք է մեծ գումարով աղջկա ծնողներից գներ իր հարսնացուին: Այս մարդավաճառությունը նա համարում է ներքին հարստահարություն, «չար սովորություն», «որդեվաճառություն», որը «...ավելի վնասակար է քրտաց հարստահարութենեն»¹⁷: Հավաքելով տեղերում հոգևորականներին և աշխարհիկ վերնախավի ներկայացուցիչներին՝ Տեկանցը պահանջում է բաշլղ առնողների նշանը չօրհնել և պսակի հրաման չտալ: Զուգահեռ նա փորձել է նաև պարզել գյուղերի հայկական անվանումները. «...հայերեն անուններ կորսված են, շատ հարցուցի հայերեն

¹⁴ Տեղագրութիւն Շիրակայ. . . , էջ 348:

¹⁵ Նույն տեղում, 1872, թիւ Ը, էջ 350:

¹⁶ 1869թ. պատրիարք ընտրվելուց հետո Մկրտիչ Խրիմյանն իր համախոհ հայ մտավորականների մի մասի հետ որոշեց ուսումնասիրել գավառներում եղած հարստահարությունների հարցը, տեղեկագիր ներկայացնել սուլթանական կառավարությանը՝ այդ վիճակը կարգավորելու խնդրանքով: Այդ նպատակով «իբրև այցելու քննիչ» գավառներ գործուղվածներից մեկը Երեմիա Տեկանցն էր: 1872 թ. հուլիսի 21-ին նա Կ. Պոլսից մեկնում է Բարձր Հայք, Մուշ և Վասպուրական: Գործուղվածներին հանձնարարված էր գավառներում գործադրել ազգային սահմանադրությունը, հետևել հին դպրոցների առաջընթացին և նոր դպրոցներ բացել:

¹⁷ Երեմիա Տեկանց, Ճանապարհորդություն ..., էջ 108:

անուն գտնալ գեղացիներեն, սակայն չկրցի գտնել»¹⁸: Նա շրջագայության ընթացքում հանդիպել է բազմաթիվ ավերակ գյուղերի, վանքերի ու եկեղեցիների. «որք ամենք Բագրատունյաց հարստության ժամանակ շինված են»¹⁹: Ամբողջ գյուղեր, դաշտեր և լեռներ քրդերը թափու էին արել²⁰:

Հայերի թվի նվազման գործում իրենց մեծ դերակատարությունն են ունեցել նաև քրդերը: Օրինակ, Դրիմի պատերազմից հետո 350 տուն վրանաբնակ քրդական ճամալտանցի ցեղից՝ Մախսուտ աղայի (որը ստացել էր կայմակամի՝ նահիեի կամ գյուղախմբի կառավարչի պաշտոն) գլխավորությամբ հաստատվում են Ախուրյանի և Երասխի խառնարանում²¹ և սկսում են ասպատակել հարևան հայկական գյուղերը²²: Գավառի հարավում, մասնավորապես Ջոշի և Բվիկ գյուղերի շրջանում էլ տեղի ու տիրական էին զիլանցի քրդերը²³: Տեղանցը գրում է, թե Կարսի մյութասարիֆը շատ անգամ է հրամայել Շորագյալի կայմակամներին հեռացնել քրդերին հայոց սահմաններից, «սակայն հրաման չեն կրցեր, կամ չեն կամեցեր ի գործ դնել: Կարսա առաջնորդ և իշխանք երբեք հոգ տարած չեն խեղճերու բողոքներ իրապես ի գործ դնելու:... Կարսա և Շիրակավանի, Նախճվանի և Կաղզվանա գյուղերու մեծագույն մասն այս խեղճ դրության մեջ են»²⁴:

Շիրակավանի գյուղերի նույնիսկ պարսիկ և թուրք գյուղացիները, չտանելով շահագործումը, պատրաստ էին ռուսական տարածքներ գաղթել:

¹⁸ Երեմիա Տեղանց, *Ճանապարհորդություն ...*, էջ 81:

¹⁹ Նույն տեղում, էջ 84:

²⁰ Թափու՝ կանխավաճառման գիր, հողատիրոջից (պետությունից կամ կալվածատիրոջից) ստացած հողի համար վճարում, հողատիրոջից ստացած հողին տիրելու և նրանից օգտվելու իրավունք, փաստաթուղթ, որով գյուղացին ամրակցվում է հողին: Թափու մեմուրի՝ վիլայեթների փաշաներին կից այս անունով մի գրասենյակ կար, որը վարում էր բնակչության կալվածական գործերը, գնահատում էր կալվածքները և միաժամանակ զբաղվում էր հողերը թափու անելով (որևէ մեկի վրա գրելով):

²¹ Տե՛ս Երեմիա Տեղանց, *Ճանապարհորդություն ...*, էջ 84:

²² Նույն տեղում, էջ 85:

²³ Ձիլանցի քրդերը բնակվում էին Սողանլուղի լեռներից մինչև Ախուրյանի գետեզերքն ընկած տարածքում: Նրանց թիվը հասնում էր 3000 տան և բաժանվում էին մի քանի խմբերի՝ Քյուրտկանցիք, Չաքամցիք, Մոտոնցիք, Տլխերանցիք, Խլանցիք, Ալիանցիք, Մոտրեցիք, Ճամալտանցիք, Սվետանցիք, Կասկանցիք, Հախսապանցիք, Գուճումանցիք: Ձիլանցիների և Ճամալտանցիների առաջնորդ Ահմադ և Մախսուտ աղաները գաղթի պաշտության (Կափուջի պաշի-դոնապանապետ) աստիճան ունեին: Նրանք և կասկանցիների առաջնորդ Ռաշիդ բեյը գայմակամության պաշտոն էին վարում (Երեմիա Տեղանց, *Ճանապարհորդություն... էջ 65*): Ըստ Յա. Մալամալի, Կարսի սարահարթի քոչվոր քրդական երեք աշիրեթներում քրդերի թիվը 1390 ծխերում կազմել է 5560 հոգի՝ Ձիլանլի մինչև 800 ծուխ և 3200 հոգի, Ջեմադանլի մինչև 400 ծուխ և 1600 հոգի, Կասկանլի մինչև 190 ծուխ և 760 հոգի: Այդ ցեղերի կառավարիչներն անմիջականորեն ենթարկվում էին Կարսի մութեսարիֆին (Յ. Դ. Մալամա, *Описание Эрзерумскаго виаяета, С.-Петербург, 1874, с. 21*):

²⁴ Տեղանցի ուշադրությունը գրավում է Նախիջևանի 16 գյուղերի բնակիչների մեր նախնի նահապետական պարզությամբ կենցաղավարելը: Քրդերն այս գյուղերի հողերը ևս յուրացրել ու թափու էին արել. «Սույն եղևնավայր երկրին հողերեն 40 մասեն մի մասն հազիվ մնացած է հայոց ձեռքն, ամռան ճելալցիք վրաններ հայոց հողերու և կալվածներու մեջ հաստատելով, խեղճ երկրագործաց շատ վնասներ կհասուցանեն և ցանած արտոք կկերցունեն» (Երեմիա Տեղանց, *Ճանապարհորդություն... էջ 86-87*):

Շիրակավանի դաշտում Տեկանցը հաշվում է 20 հայկական և 80 թուրքական, պարսկական ու քրդական գյուղեր: Շիրակավանի և Նախիջևանի բոլոր գյուղերում հեղինակը Բագրատունի թագավորների ժամանակներից մնացած եկեղեցիներ և վանքեր է նկատում, որոնցից շատերը տակավին կանգուն և շեն էին, սակայն «գորս ի ձեռս այլասեռից տեսանելով՝ կենացս կես մաշեցավ, սիրտ իմ խռովեցավ հիս և երիկամունք այլաբանեցան, Երեմիայի պես բյուր անգամ անիծեցի իմ ծննդյան օր», գրում է Տեկանցը: Նա սրտի կսկիծով շտապում է հեռանալ՝ «զի եթե կամեի ի գերեզման իսաղաղությամբ ի ջանելով և չալիտի կարենայի այսօր սույն համառոտ տեղեկություն հաղորդել վարչություն»: Ի դեպ, Տեկանցը նշում է, թե Նախիջևանի գյուղերի բնակչությունը բուն երկրի հին բնակիչներն են, իսկ Շիրակավանինը՝ Հայաստանի գանազան կողմերից եկածներ են²⁵:

Շորագյալի գավառակի 84 գյուղերում արական բնակչության թիվը ըստ Էրզրումի վիլայեթի 1871-1872 թթ. սալնամեի հետևյալ պատկերն ուներ՝ քրիստոնյաներ 1015, մահմեդկաններ 2220²⁶:

Օսմանյան կայսրության բնակչության թվաքանակի հետ կապված հետաքրքիր է Ռուսական կայսրության բանակի գլխավոր շտաբի փոխգնդապետ Յակով Մալամայի դիտարկումը. «Անհրաժեշտ է նկատի ունենալ, որ եթե այդ հարցը (մարդահամար անցկացնելու-Հ.Մ.) ընդհանրապես քիչ է մշակված քաղաքակիրթ պետություններում, ապա այստեղ այն գտնվում է սկզբնական վիճակում: Մոտավորապես 40-ական թվականներին մեծ դժվարությամբ իրականացվեց գյուղերի վիճակագրություն՝ տալով ծխերի և յուրաքանչյուր ծխում չափահաս տղամարդկանց քանակը: Այդ մարդահամարը վերաբերում էր թուրքերին և հայերին, իսկ քրդերից այն համայնքները, որոնք հարկեր էին վճարում. մյուսների դեպքում բնակչությունը սահմանվել է մեծամասամբ ցեղերի ղեկավարների վկայություններով: Այս ամենից կարելի է եզրակացնել՝ բնակչության թվաքանակի վերաբերյալ տվյալներն ինչքանով են ներկա ժամանակում վստահելի»²⁷:

Գավառակի անունը	Միլիթի մեկուսի	Երկուսուցուսուսուս	Սառլ	Ճիւղի թիւը	Վարդ սղոր թիւը	Ղեկավարներ մահմեդական	Կայկական	Սառլ	Ճիւղի թիւը	Արական սղոր թիւը	Ընդամենը թիւը	Երկուսուսուսուս	Գրիկումը արական վարդ
Շորագեղ	76	51	3	575 ²⁸	300	2300	22	3	755	3020	3020	1330	5320

Յա. Մալաման բնակչության վերաբերյալ տեղեկությունները վերցրել է մասամբ պաշտոնական աղբյուրներից, մասամբ էլ տեղի բնակիչների շրջանում

²⁵ Տե՛ս Երեմիա Տեկանց, Ճանապարհորդություն . . . , էջ 106-108:

²⁶ Salnâme-i vilâyet-i Erzurum, 1288 (1871-1872), s.143.

²⁷ Малама Я., նշվ. աշխ., с. 16-17.

²⁸ Թուրքերը, ըստ էության, կազմում են ոչ ավել քան 10-12 գյուղ, մյուսները գերազանցապես կարափափախներ են (տե՛ս Малама Я., նշվ. աշխ., էջ 20-21):

անցկացրած հարցումներից: Թեև դրանք նա ստուգել է, որքան հնարավոր է եղել անձնական շրջագայությունների ժամանակ, այդուհանդերձ խոստովանում է, որ դրանք «չեն կարող համարվել վերջնականապես ճիշտ, այլ միայն մոտավոր»²⁹: Աղյուսակի համաձայն, որն արտացոլում է 1874 թ. իրավիճակը, գավառակում բնակվում էին միայն թուրքեր, կարափափախներ և հայեր:

Յա. Մալաման քրդերից հետո անբարյացակամ, թշնամական տրամադրված տարր է համարում կարափափախներին, որոնց հատուկ էր հակվածությունը դեպի ավազակությունը: Նրանք պատրաստ են անգամ փոքրիկ անբարենպաստ պայմանների դեպքում դուրս գալ կառավարության դեմ: Հեղինակը նաև փաստում է, որ կարափափախների և լեռնականների շրջանում շատ են Անդրկովկաս վերադառնալ ցանկացողները³⁰:

Կարսի մարզի պետ գենեռալ-լեյտենանտ Պոպկոյի 1878 թ. ապրիլի 12-ի պաշտոնական հաշվետու զեկուցագրերից երևում է, որ 1878 թ. դրությամբ Շորագյալի գավառում կար մի քանի գյուղերից բաղկացած 22 գյուղական համայնք՝ մարկյազ, 89 գյուղ, 1800 տուն, իսկ արական բնակչության թիվը 7000 էր: 1877 թ. ռազմական գործողությունների հետևանքով 11 գյուղ ենթարկվել էր ավերածության և լքվել բնակչության կողմից: Գավառի ամենամեծ գյուղը բաղկացած էր 90, իսկ ամենափոքրը՝ 2 տնից: 10 տնից քիչ ունեցող՝ 20, 10-30՝ 50, 30-50՝ 13, 50-90՝ 6 գյուղ: Գյուղերում տների միջին թիվը կազմել է 20-22 տուն, արական բնակչության միջին թիվը՝ 78,65, յուրաքանչյուր տնում արական բնակչության միջին թիվը՝ 3,89³¹: Ուսումնասիրողներից Ն. Շավրովը, հիմք ընդունելով Կովկասյան լեռնային վարչությունից ստացված տեղեկությունները, գրում է. «բնակչության թվաքանակի վերաբերյալ տվյալները, որոնք ներկայացված են գեներալ Պոպկոյի հաշվետվության մեջ, խիստ պակասեցված են ու ներկայացնում են միայն զինվորական ծառայության ենթակա արական բնակչության թվաքանակը»³²:

Շիրակ գավառի ուսումնասիրության խնդրում առանձնանում է Ղ. Ալիշանի ուսումնասիրությունը³³: Վերջինս Արևմտյան Շիրակը բաժանում է Հյուսիսային և Հարավային մասերի («ուր թագաւորաբնակ տեղիքն և հանգստարանքն են») և հաշվելով մոտ 100 գյուղ ու հանգրվան, գրում է թե «իսկ բնակիչք՝ յետ վերջին պատերազմաց (1877-1878 թթ. ռուս-թուրքական-Հ.Մ.), համարեցան ի Ռուսաց՝ ընդ բնաւ 26810 ոգիք, յորս Հայք 11561»³⁴:

²⁹ Малама Я., նշվ. աշխ., էջ 17:

³⁰ Նույն տեղում, էջ 16:

³¹ Կարսի մարզի նախկին նահանգապետ գեներալ Պոպկոյի հաշվետվությունը 1877-1878 թթ. ռուս-թուրքական պատերազմի արդյունքում Ռուսաստանին անցած նոր տարածքների նկարագրության առաջին, բայց ոչ ամբողջական պաշտոնական փաստաթուղթն է՝ կազմված պատերազմական ժամանակ թուրքական աղբյուրների հիման վրա: Մատենադարան, Լազարյանների արխիվ, թղթ.131, գործ 113, վավ.11, թ. 5: Տե՛ս նաև Шавров Н., Вновь приобретенныя Карсская и Батумская области, Кавказский календарь на 1879, Тифлис, 1878, с. 510.

³² Шавров Н., նշվ. աշխ., էջ 510:

³³ Ալիշան Ղ., Շիրակ, Վենետիկ-Մ. Ղազար, 1881:

³⁴ Նույն տեղում, էջ 7:

Պավել Խելմիցկին, որը 26.12.1887-18.06.1888 թթ. Կարսի բերդի շտաբի զինվորական պատրաստության ղեկավարն էր, Կարսի մարզին նվիրված աշխատության մեջ բնակչությանը, չհաշված ժամանակավոր բնակիչներին և գործին, բաժանում է նախնականի և բնակեցվածների: Ի դեպ, նախնական բնակիչներ նա համարում էր, նրանց, ովքեր Թուրքիայից են տեղափոխվել Ռուսաստանին անցած մարզեր, իսկ բնակեցվածներ՝ ովքեր մարզ են գաղթել 1878 թ. հետո: Առաջինների շարքին դասում է հայերի մեծ մասին, թուրքերին, քրդերին, եզդիներին, կարափափախներին, թուրքմեններին, պարսիկներին, օսերին, լեզգիներին, հրեաներին, գնչուներին և ասորիներին, երկրորդում՝ ռուսներին (հիմնականում՝ աղանդավորներ), հույներ, էստոնացիներ, լեհեր և գերմանացիներ: Իր հերթին առաջիններին բաժանում է տարածաշրջանի բնիկների և ավելի ուշ՝ հետագայում եկածների: Կարսի և Կաղզվանի օկրուգներում բնիկներ համարվում են հայերը, հետո հաջորդում են թուրքերը՝ երկրամասի նվաճողները, իսկ նրանցից հետո՝ քրդերը: Իսկ ինչ վերաբերում է կարափափախներին, ապա նրանք գաղթել են 1830-ական թվականներին Բորչալուից, իսկ լեզգիները, օսերը և լեռնական մյուս ցեղերը՝ էլ ավելի ուշ³⁵: Քրդերի մասին նշում է, որ անհիշելի ժամանակներից մարզ գաղթած քրդերը զբաղեցրել են իրենց քոչվորական կենսակերպին համապատասխան տարածքները: Նրանց հիմնական զանգվածը կենտրոնացած է Գյուլեի, Չլդրի և Նախիջևանի տեղամասերում: Եզդիներին էլ ամբողջովին համարելով քրդերին ցեղակից՝ 2000 մի փոքր ավել, բնակության վայր է նշում Նախիջևանի տեղամասը: Կարափափախներին նույնացնելով Բորչալուի և Ղազախի թաթարների հետ՝ գրում է, որ իրենց անունը թուրքերից ստացել են այն բանի համար, որ երկար ժամանակ ապրելով վրացիների մեջ, վերջիններից ընդօրինակել են սև գառան մորթուց գլխարկներ: Շորագյալում բնակվել են միայն շիա կարափափախները, բայց այս տեղամասում նրանք ավելի շատ են, քան սուննի կարափափախներն ամբողջ մարզում³⁶:

Երկրամասում օտարի տիրապետության հետևանքով տեղի ունեցած փոփոխությունների պատկերի և ազդեցության աստիճանի առավել համակողմանի ու խտացված գնահատականը տանք ոչ պատահականորեն ընտրված օտարերկրյա ևս երկու հեղինակներից մեջբերումներով.«Եթե մեզ հասած չլինեք պատմական ոչ մի տվյալ այս երկրամասի անցյալ ճակատագրի մասին, ապա միայն հուշարձանների ավերակները, չափազանց մեծ թվով տարածված ամբողջ տարածքով, չեն թողնում ոչ մի կասկած, որ այդտեղ քրիստոնեությունը երբևէ եղել է ծաղկուն վիճակում և որ այն իր տեղը զիջել է մահմեդականությանը միայն սարսափելի կատակլիզմներից հետո»,-նշել է Դ. Բաքրաձեն³⁷:

³⁵ Sk 'u Хелмицкий П., նշվ. աշխ., էջ 11:

³⁶ Նույն տեղում, էջ 28, 33-35:

³⁷ Бакрадзе Дм., Историческо-этнографический очерк Карсской области, Известия Кавказского отдела Императорского общества, т. VII, 1881, с. 197.

Պատկերավոր է ֆրանսիացի ճանապարհորդ, ուսումնասիրող Էլիզե Ռեկլյուի հետևյալ գնահատականը. «Ռուսական արշավանքների գլխավոր հետևանքն եղաւ այն, որ Հայաստանը Թուրքաստան եղաւ»³⁸:

Այսպիսով, ռուս-թուրքական պատերազմները, օսմանյան իշխանությունների նպատակադրված քաղաքականությունը, ինչպես նաև նրանց ամենաթողութայն պայմաններում քրդական ցեղապետների սանձարձակությունն ու կամայականությունը լրջորեն ազդեցին զավառակի էթնոժողովրդագրական պատկերի վրա: Ոչ վաղ անցյալում բացառապես հայերով բնակեցված տարածքը մի քանի տասնամյակների ընթացքում վերածվեց խառնիճադանջ էթնիկ նկարագիր ունեցող շրջանի:

АДМИНИСТРАТИВНО-ДЕМОГРАФИЧЕСКАЯ КАРТИНА ОКРУГА ШОРАГЯЛ (ЗАПАДНЫЙ ШИРАК) В 1830-1877 гг.

___ Резюме ___

___ А. Мурадян ___

Большая, западная часть восьмого гавара Ширака, провинции Айрарат Великой Армении, в начале 16-го века была завоевана Османской империей. Турецкое владычество оставило свой негативный след на этнодемографической картине округа.

В результате очередного административного раздела, проведенного османскими властями в 1834 г., Карсский элайет утратил свой статус и в качестве санджака (провинции) вошел в состав Эрзрумского элайета, а Шорагяльский санджак, находящийся в его составе, стал казой (округом).

В течение первых пяти десятилетий 19-ого века провинция три раза была завоевана российскими войсками, однако по тем или иным причинам вновь была возвращена Османской империи. Не желая мириться с османским господством, тысячи армян переселились на территории Российской империи. Вместо переселившихся армян провинция была заселена карапапахами из Борчалу, Казаха и, частично, из Персии, начиная с 50-ых годов 19-ого века-также кабардинцами и осами. В Шорагяле некоторые села были населены персами и курдами.

Русско-турецкие войны, политика османских властей, а также условия вседозволенности, разнузданность и произвол курдских племенных вождей серьезно воздействовали на этнодемографическую картину округа. Исконно армянская территория с исключительно армянским населением в течение нескольких десятилетий стала областью со смешанным этническим составом.

Տեղեկություններ հեղինակի մասին

Մուրադյան Հակոբ Ղարիբի - պ.գ.թ., ՀՀ ԳԱԱ պատմության ինստիտուտ,

E-mail: muradyanhakob@yahoo.com

³⁸ Էլիզե Ռեկլիու, Լազիստան, Հայաստան եւ Թուրքիստան, Գիլիկիա, Փոքր Ասիա, Միջագետք, Ասորիք եւ Պաղեստին, թարգմանեց Մարան, Վաղարշապատ, 1893, էջ 25: